
МИКОЛА ТКАЧЕНКО.

(Київ).

М. І. ЗІБЕР У КИЇВІ (1864—1876).

Шостидесяті та семидесяті роки в історії економічного розвитку України відзначаються по реформі 1861 р. значними змінами. Намічається незадоволення села, бо землі, виявилось, було менше, як сподівалися. Розвиток промисловости відзначився на більшому розділі населення на більш заможних та менш заможних. На фабриках та заводах, на сільсько-господарських поміщицьких підприємствах починається попит все більший та більший на робітників. Іде збіднення менш заможних груп селянства; воно йшло на фабрики та заводи, або шукало роботи на панських господарствах. Вимоги господарства сприяють тому, що протягом 60 — 70 рр. будуються головніші тоді українські залізниці — Київська, Одеська. Це відбивається на розвиткові українських міст ¹⁾.

З них Київ був в числі перших українських міст, що відчули на собі ці зміни. Визначний український центр, до якого тягнуло не тільки Правобережжя, але і частково Лівобережжя, Київ сприяв як-найширше виявленню тих протиріч, які утворили зазначені зміни в економічному життю. Разом з цим у Києві в цей час виявилися надзвичайно яскраво ідеологічні течії, окреслилися шукання для розуміння явищ, що повстали по реформі 1861 р.; разом з цим відзначилися шляхи боротьби з умовами економічного життя, які тягнули за собою зубожіння селян та експлоатацію пролетаріату. З цими часами зв'язується перебування М. І. Зібер а у Києві.

Постать Миколи Івановича Зібер а цілком справедливо притягає в останній час значну до себе увагу. Виразно виявляється потреба освітити діяльність цієї людини, мало відомої раніш для широких верств суспільства, але людини, яка залишила глибокий слід в історії розвитку ідеологічних течій на Україні та в Росії. Під його впливом укладалися погляди М. Драгоманова, С. Подолинського. Впливи М. Зібер а — цього першого українського марксиста — були на Г. Плеханова. Не тільки в громадському життю М. І. Зібер є відомий, в галузі науковій, особливо в економічних

¹⁾ М. Є. Слабченко, «Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст.», т. II, Д. В. У., р. 1927, ст.ст. 71—81, 37.

науках, в яких так авторитетно заявив себе М. І., також зробив він визначну вкладку. Перегляд двох томів, які, правда, мають в собі неповний комплект творів М. І. Зібера, свідчить про глибокий, ріжноманітний інтерес автора ¹⁾. Тут відзначу працю М. І. Зібера про братства, на яку майже не звертали дослідники історії українських братств уваги, далі досліді М. І. в галузі первісної культури.

Але ця наукова діяльність не усувала громадської роботи. В пізніших відомостях царських часів про політичних піднадзорних М. І. Зібера досить ясно жандарми характеризують: «Зибер (Николай Иванович) б. профессор Киевского Университета принадлежит к числу видных деятелей социальной революционной партии заграницей» ²⁾. Він цілком зв'язується з тими ідеологічними течіями, які існували у Києві, а потім в емігрантських гуртках за кордоном.

В цій нашій статті ми маємо на увазі спинитися коротко на характеристиці діяльності М. І. Зібера у Києві, надзвичайно важливій добі життя М. І., яка вплинула на його погляди в пізніші роки перебування за кордоном.

Доба, до якої відноситься перебування М. І. Зібера в Києві, надзвичайно бурхлива та яскрава своїми явищами, але ще не вповні вивчена. Також мало вивчений та зібраний матеріал що-до самого Зібера. Можливо навіть, що для частини років життя цієї людини не пощастить знайти відповідного матеріалу, хоча сама доба, 2 половина ХІХ ст., не так від нас і далека³⁾. Тому ми не знаємо, чи був у Києві М. І. Зібер до свого вчення в університеті, чи ні. Не знаємо, за чією порадою поїхав до Києва вчитися: чи батька-Швайцарця ⁴⁾, чи матери - Українки. Заховалися матеріяли, які вказують, що він вступив на юридичний факультет Київського Університету в 1864 р., який закінчив в 1867 р. М. І. Зібер вчився в часи викладання еко-

¹⁾ «Собр. соч.» т. І—Вопросы землевладения и промышленности, СПб. 1900, т. II—Право и политическая экономия, СПб. 1900.

²⁾ О. Рябинин-Скляревський, «З революційного українського руху 1870 рр.» («За сто літ» кн. 1. К. 1927, ст. 162).

³⁾ Зазначимо, що це можливо, наприклад, для вивчення життя за часів вчення М. І. Зібера у Криму та вяснення тих впливів, під якими відбувалося це вчення та укладалася індивідуальність М. І. На наше запитання з приводу стану матеріалів про Зібера ми отримали з Кримцентрархіву, що міститься у Симферополі, таке повідомлення: «В деле № 38 Таврической дирекции училищ за 1860 г. в числе прочих учеников, получивших за отличные успехи, при таковом же поведении, похвальные листы, значится: «Ученик 4-го класса Симферопольской гимназии Зибер». Никаких других сведений о Зибере не найдено» (№ 1026 за 1927 р.).

⁴⁾ Батько М. І. Зібера працював співробітником в «Таврическихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ», невідомо чи постійним. В № 17 за 1850 р. за підписом «химикъ Иванъ Зиберъ Судакъ 3 апрѣля 1850 г» вміщена стаття «Новое средство для истребления насѣкомыхъ на виноградныхъ лозахъ». За цю вказівку щиро дякую М. Є. Слабченкові.

номічних наук (політекономії та статистики) Н. Х. Бунге, відомого фінансиста та громадського діяча; він пізніше був міністром фінансів (1881 р.). Н. Х. Бунге захоплювався викладанням політекономії та статистики ¹⁾; йому був відомий стан європейської науки, цікавився також селянською реформою. Кілька років був ректором Київського університету. Н. Х. Бунге належав до історично-статистичного напрямку в політекономії, але з деякими обмеженнями. Поглядами це був еkleктик, ближче схилявся до Мальтуса та Мілля, визнавав суперництво, яке головний фактор в економіці; Н. Бунге був звичайно проти обмеження приватної власності, неясні були погляди що-до найманої праці, в якій він не знаходив нічого пригнічуючого.

М. І. Зіберові довелося вчитися у Н. Х. Бунге; він-же пізніше виступив як опонент, коли М. І. обороняв свою працю ²⁾. Ще за студентських років М. І. звернув увагу своїми інтересами в галузі політекономії та статистики. Про це ми маємо відомості в «Голосе старого професора» Романовича-Славинського ³⁾. По закінченню У-ту М. І. залишили професорським стипендіатом на кафедрі політекономії, але він цю підготовку здійснив пізніше—невідомо чому, чи тому, що як і інша молодь, був захоплений селянською реформою, чи тому, що не було вакантної стипендії ⁴⁾. М. І. працював деякий час на посаді мирового посередника на Волині, потім вернувся до Києва ⁵⁾.

Зібер бере діяльну участь в громадському життю у Києві; в 1868 р. відомо, що він захоплений організацією «потребиловки». Разом з цим Зібер не забуває наукової праці. Підчас підготовки до іспитів йому став відомий «Капітал» Маркса, яким М. І. дуже захоплюється; пізніше М. І. став першим популяризатором та пропагандистом марксизму ⁶⁾. Заховалося свідоцтво М. Драгоманова про реферат в 1870 р. Зібера в одному з тих гуртків, що існували у Києві. «З інших рефератів у гурткові пам'ятаю переказ Марксового «Капіталу», зроблений недавно закінчившим студентом, згодом моїм близьким приятелем М. Зібером» ⁷⁾. На цих гуртках М. Драгоманов зустрів також С. Подолинського, який свої погляди склав безумовно під впливом Зібера ⁸⁾.

¹⁾ Курс статистики його виданий був в 1865 р. (2 вид. 1876). «Основанія полит. економії» в 1870 р. ²⁾ «Кієвлянинъ» № 137 від 19. XI. 1871 р. ³⁾ Вип. 2, К. 1903. ⁴⁾ Н. И. Зибер, «Очерки первобытной экономической культуры» Од. 1923; передмова проф. М. Слабченка ст. VIIІ; Л. М. Клейнборт, Николай Иванович Зибер» Пгр. 1923, ст. 12—13. ⁵⁾ Л. Клейнборт пояснює тим, що справа з селянською реформою змінилася зі смертю ген.-губ. Безака (ibid., ст. 13). ⁶⁾ Н. Ленин, «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов» (Ленин, библиот. вып. 13, Лгр., 1925) примітки ст. 219. Невский, История Р.К.П., ст. 81. ⁷⁾ «Автобіографія» М. Драгоманова, К. 1917, ст. 211. ⁸⁾ М. Грушевський, «Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток», Wien, 1922, ст. 14—15.

Отже з цих відомостей ясно, що Зібера цілком справедливо можна вважати за основоположника марксизму на Україні і в Росії ¹⁾. Його праця до появи творів Бельтова (Плеханова), потім Леніна мала величезне значіння для поширення ідей марксівської соціології.

Всю цю роботу М. І. почав ще раніше своїх магістрантських іспитів. Коли ці іспити переводилися, Зіберові теорія Маркса була відома. Н. Х. Бунге запропонував під час іспитів викласти М. І. теорію Маркса. «Я помню,—оповідає Романович-Славатинський,—какъ разгорѣлись щеки Зибера, когда онъ сталъ излагать теорію, которой онъ сдѣлался такимъ горячимъ послѣдователемъ»²⁾. Разом з цим М. І. Зібер почав друкувати наукові розвідки. В 1870 р. вийшла його праця «Къ ученію о рентѣ» (Унив. Изв. 1870, травень, червень К. 1870), в 1871 р. була надрукована його дисертація «Теорія цѣнности и капитала Рикардо» (Унив. Изв. К. 1871, її в листопаді 1871 р. оборонив ³⁾); ця праця М. І. зразу притягнула увагу до себе ⁴⁾. Карл Маркс визначив позитивні риси праці М. І. Зібера «Ще въ 1871 р. М. Зібер, професор політичної економії в Київському університеті доказав, що моя теорія цінности, грошей та капіталу в основних початках є необхідним розвитком вчень Сміта та Рікардо. Що з'являється несподіваним для західньо-європейця при читанню його цінної праці — це послідовна витриманість теоретичної точки зору» ⁵⁾.

По обороні дисертації М. І., одержавши ступінь магістра, був командирований в 1871 р. за кордон на 2 роки. Разом з Зібером поїхав С. Подолінський, що тільки-но закінчив університет; обидва вони мали рекомендаційні листи Антоновича та Русова до львівських Українців. У Львові були вони у Бучинського, потім з відповідними рекомендаціями переїхали до Відня ⁶⁾. М. І. Зібер був далі у Гайдельберзі, потім у Цюрихові. У останньому він слухав лекції з статистики, брав участь в екскурсіях проф. Бемерта на фабрики (машинову, шовкову, паперову) та газовий завод. Увага М. І. тут купчиться на становищу робітників — кількості їх, заробітній платні, довжині робочого дня ⁷⁾. Разом з цим Зібер цікавився «потребительскими» товариствами. «Изъ учреждений, имѣющихъ цѣлью улучшение положенія рабочаго класса, мнѣ удалось посѣтить цюрихское потребительское общество». Воно виникло в 1852 р. і організовано на зразок рочдельського. Крім цього товариства дав він характеристику також лозанського та інших ⁸⁾. М. І. цікавить також швайцарське фабричне законодавство ⁹⁾;

¹⁾ Нагадаємо, що «Капітал» Маркса переклали на російську мову в 1872 р.; Зіберу він був відомий вже в 1870 р. ²⁾ Голос стар. проф. в II. ³⁾ «Кієвлянинъ» № 137 за 1871 р. ⁴⁾ Рец. проф. Цехановського в «Унив. Изв.» 1871 дек. (К. 1871). ⁵⁾ Передмова до 2 вид. I тому «Капіталу» Маркса М. 1909, ст. XXV. ⁶⁾ М. Грушевський «Мих. Драгоманов і жен. соц. гурток», ст. 13 (Wien, 1922). ⁷⁾ Отчетъ о пребываніи за границей, Николая Зибера, Унив. Изв. 1873, № 8, К. 1873, ст. 8, 17—21. ⁸⁾ Ibid. ст. 23, 26—29. ⁹⁾ Ibid. ст. 32—38.

звертає він також увагу на літературу з робітничого питання. «По мѣрѣ все возрастающаго въ Западной Европѣ рабочаго движенія, литература рабочаго вопроса мало-помалу отодвинула на задній планъ всю прочую экономическую литературу»¹⁾. Ці відомості про працю Зібера у Цюрихові окреслюють ясно інтереси М. І. за кордоном. Крім Цюриха, Зібер був в Лайпцизі, потім в Бельгії, Франції, Англії²⁾; далі у Флоренції, де він зустрівся з Драгомановим, який тоді перебував за кордоном³⁾. Всюди М. І. використовує можливість послухати лекції, цікаві для нього, побувати на заводах, відвідати статистичні установи, то-що. Можна думати, що за цих часів М. І. зазнайомився також з течіями в російській еміграції — з лавристами, бакуністами. Вони були відомі Драгоманову⁴⁾, були відомі Зіберові⁵⁾. Можна також думати, що до цих часів перебування Зібера за кордоном потрібно віднести поширення студій над творами Маркса⁶⁾.

В 1873 р. Зібер повернувся з закордонної командировки і почав працювати в Київському університеті, читаючи лекції з галузи політекономії та статистики. В цей-же час почав читати лекції М. П. Драгоманов⁷⁾. М. Зібер викладав як і Драгоманов недовго—в 1873, 1874, 1875 рр. З праць М. Зібера, які були надруковані в «Унив. Изв.», назову: «Начала политической экономии соч. Рикардо», переклад М. Зібера на російську мову (Унив. Изв. 1873, I—X), потім «Жизнь и труды Д. Рикардо» (ibid. 1873, XII); крім цього надрукував рецензію на кн. Dr. Engel «Der Preis der Arbeit» (ibid. 1875, II).

Ця наукова робота йшла паралельно з діяльною участю М. Зібера в громадському життю м. Києва.

Ми вже бачили, що ще до подорожи за кордон М. Зібер мав вже близькі звязки з Українцями у Києві. В 1873 р. ці звязки не пориваються; вони набирають цікавих форм; М. Зібер ближче ув'язується з лівими напрямками українських угруповань. В 70-х рр. у Києві оживає в різних напрямках суспільне життя. При ближчій участі Київської громади був утворений «Юго-западный отдѣлъ русскаго Географическаго Общества», на чолі якого був проф. В. Б. Антонович. При ближчій участі Драгоманова, Чубинського, Русова, Лисенка, Вовка, Михальчука, Зібера та інших це товариство розвинуло визначну наукову діяльність⁸⁾. М. Зібер та Чубинський серед Київської громади вважалися за «присяжних статистиків -економістів»⁹⁾. З праць, які виконав М. Зібер за завданнями півд.-зах. відділу Р. Геогр. Т-ва, назвемо «Опытъ программы для собиранія статистико-эконо-

¹⁾ Ibid., ст. 38. ²⁾ Л. Клейнборт, ibid., ст. 15. ³⁾ М. Грушевський, ibid., ст. 14.

⁴⁾ Автобіографія М. Драгоманова, ст. 26—27; Д. Заславский, М. П. Драгоманов, К. 1924, ст. 50—55. ⁵⁾ М. Грушевський, ibid., ст. 14. ⁶⁾ М. Слабченко зв'язує це з перебуванням Зібера у Гайдельберзі («Передмова» до «Очерков первобытн. эконом. культуры» Н. Зібера, ст. VIII). ⁷⁾ Владимирській-Будановъ, «50-лѣтіе Кіевскаго у-та», К. 1884. ⁸⁾ «Автобіографія» М. Драгоманова, ст. 29; Д. Заславский, ibid., ст. 60. ⁹⁾ М. Грушевський, ibid., ст. 15.

мических¹ свѣдѣній». О. Русов справедливо підкреслює, що в галузі економічних наук, статистики цілком можливий вплив Зібера; на діяльності самого Русова та чернігівських статистиків цей вплив виявився¹).

Цим діяльність Зібера не обмежується. Серед скупих відомостей, які ми маємо зараз про цю цікаву добу, заховалися вказівки ще на кілька фактів, з якими зв'язано ім'я Зібера. Це участь його в «Київскомъ Телеграфѣ» та друге — діяльність його по перепису м. Києва 1874 р., організованому при ближчій участі Київської громади.

Спинимось на участі М. І. Зібера в «Київскомъ Телеграфѣ». В ньому М. І. брав діяльну участь з 1871 р., разом з Драгомановим, Вовком та іншими. Це був час, коли Українцям пощастило взяти на деякий час редагування цієї газети в свої руки²). На його сторінках розпочинається боротьба з реакційним «Києвляниномъ». В цій газеті, що об'єднувала біля себе патріотів — правобережних аграріїв — позиція до Українців була ясна. Нагадаємо для прикладу примітку редакції до статті Н. Иван-ко «Шевченко, Максимович и Костомаров перед историческим (?) судом Куліша»³): «Относятся съ порицаніємъ къ смѣшнымъ и дикимъ украинофильскимъ увлеченіямъ, мы всегда относились съ полнымъ сочувствіемъ къ произведеніямъ южноруссовъ, которыхъ поэтическими и научными трудами можетъ гордиться вся Россія». «Київскій Телеграфъ» відповів на неправильні характеристики Шевченка, Костомарова та освітлення низки інших явищ. Швидко у «Києвлянинѣ» появилася знов стаття (передмова) «Хитроумному Одиссею «Київскаго Телеграфа», в якій розвінчується Шевченко, про український рух кажеться, як «шалость взрослыхъ людей». «Украинофильство едва ли создано и руководилось талантливыми и хотя сколько-нибудь серьезными людьми»⁴). Зачеплюється Драгоманов за його статтю «Література російська, великоруська, українська й галицька» («Правда» 1873 р.); погляди ці розвивав Драгоманов в «Київскомъ Телеграфѣ»⁵). На сторінках «Києвлянина» провадилася також полеміка з приводу низки інших явищ, напр. з приводу переведення одноденного перепису у Києві в 1874 р., у якому брали діяльну участь Українці.

Беручи діяльну участь в боротьбі з реакційними колами м. Києва, Зібер своєю громадською роботою заняв визначне місце разом з Антонови-

¹) С. Шамрай, «Київський одноденний перепис 1874 р.» (Збірн. «Київ та його околиця», К. 1926 ст. 357—359); А. Русов, «Краткій очеркъ развитія русской оцѣночной статистики», Київ, 1909 г., ст. 22.

²) Д. Заславский, «М. Драгомагнов», ст. 61. Гадку проф. М. Слабченка про те, що Зібер разом «с несколькими своими единомышленниками» заснував цю газету, потрібно відкинути тому, що «Київскій телеграфъ» існував вже в 1860 р. (за ред. Н. Чернишева та А. Фон-Юнка). (Передмова до «Очерков перв. экон. культ.» М. Зібера, ст. IX).

³) «Києвлянинъ» № 29, 1875 р. ⁴) «Києвлянинъ» № 35, 1875 р. ⁵) «Автобіографія», ст. 25.

чем, Драгомановим, Вовком та іншими. Відома його участь в організації приватних вищих жіночих курсів; на своїх лекціях відзначав він класову боротьбу, значіння пролетаріату в громадському рухові, значіння колективізму. Є відомості, що М. І. ближче був зв'язаний з роботою в залізничних майстернях. Можна думати, що шляхи російського революційного руху були йому відомі, бо члени Київської громади мали зв'язок напр. з «бунтарями» ¹⁾. Можливо, що йому була відома Київська Комуна 1873—74 рр., про яку в своїх споминах згадує Дебагорій - Мокрієвич. При дальших студіях цієї доби, очевидно, дещо можна ще буде додати та деталізувати для докладнішого виявлення самої участі М. Зібера.

З ім'ям Зібера зв'язується, як ми зазначили, переведення у Києві одногоденного перепису 2 березня 1874 р. Ми вже згадували, що він переводився з ініціативи членів Київської громади, але на жаль невідомо, хто з членів громади висунув питання про переведення самого перепису. «Юго-Западный Отдѣлъ Р. Геогр. Общества» також брав тут діяльну участь. З пізніших вказівок видно, що в переписі визначне місце належало М. Зіберові. В «Журналѣ обыкновеннаго собранія Юго-западнаго Отдѣла Русскаго Географическаго Общества» від 3/X—1875 р. є така ухвала: «Въ виду же несправедливыхъ нападокъ въ газетѣ «Кіевлянинъ» на вышедшій въ свѣтъ трудъ «Кіевъ и его предмѣстья по однодневной переписи произведенной 2 марта 1874 года» поручить бюро Отдѣла съ участіемъ члена Н. И. Зибера составить отъ имени Отдѣла опроверженіе и напечатать его въ отвѣтъ на означенныя несправедливыя нападки газеты «Кіевлянинъ» ²⁾. Цю ухвалу «Собрание» могло винести в зв'язку з тим, що М. І. Зібер був близько знайомий зі справою перепису.

Перепис у Києві був не якимось винятковим явищем; переписи міст переводилися раніш, напр. в Петербурзі (тепер Ленінграді), потім на Україні — в Житомирі, Одесі, Миколаєві. У Києві він переводився при ближчій участі низки визначних українських діячів — В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Чубинського, О. Русова, М. Лисенка, В. Беренштама, М. Ковалевського, Ф. Вовка та інших ³⁾; вказівок на участь Зібера не зустрічаємо. Перепис викликав велике зацікавлення до себе; була зроблена до нього відповідна підготовка, укладений програм, план та інше. 2 березня 1874 р. він був переведений. В кінці березня П. Чубинський та Завойко подали короткі відомості про наслідки перепису на засіданню «Юго-Зап. Отд. Р. Геогр. Общества». Пізніше «Юго-Зап. Отдѣлъ» видав наслідки перепису окремою книжкою. Планом та наслідками перепису консервативні російські кола не були задоволені. Розпочалася критика, яка перейшла в наскоки «Кіевлянина» на «Юго-Зап. Отд.», в обвинувачення в не-

¹⁾ М. Слабченко, «Передмова» до «Очерков», ст. VIII—IX. ²⁾ Протокол ст. 16 (друку.). ³⁾ «Кіевлянинъ», 1874 р. № 21.

науковості. Вже в примітці від редакції до статті Новицького («Кієвлянинъ» 1874 р., № 139) відчувалися ці наскоки. В 1875 р. за ініціалами Ф. П. Ш. з'явилася велика стаття «Кієвская однопдневная перепись», яка друкувалася в №№ 116, 117, 120, 122 «Кієвлянина». Автор, називаючи себе марксистом, чи то прихильним до марксизму, хоча дуже сумнівно, щоб таким він був, розглядав критично книжку з матеріалами про перепис, що видрукував «Юго-Зап. Отдѣлъ». Ця стаття викликала відповідь «Юго-Зап. Отдѣла», яку уклав М. І. Зібер з доручення Бюро. Бюро, як ми бачили, було доручено це за ухвалою «обыкновеннаго Собранія» ¹⁾. Відповідь під заголовком «По поводу рецензии «Кієвлянина» на перепись 2 марта 1874 р.» вийшла окремою брошурою. Вона викликала велике незадоволення з боку «Кієвлянина», в якому з'явилась стаття того-ж Ф. П. Ш. «Разгнѣванная декоративная ученость» (№ 133 від 8/XI—1875 р.); в ній автор намагається відкинути закиди Зібера; написана вона не науково, розрахована на смак тих кол, інтереси яких «Кієвлянинъ» охороняв ²⁾.

Ми спинилися коротко на полеміці з приводу перепису у Києві тому, що вона виявила яскраво дві течії суспільних груп — одної консервативної російської, що вже раніш окреслила свою ворожість до українського руху, другої — революційної, української. Остання при укладанні перепису звернула велику увагу на характеристики економічних відносин, соціальних та національних елементів. Консервативній течії це не сподобалося і вона використовує випадок для нападів на «Юго-Зап. Отдѣлъ Р. Геогр. Общества», де купчилися визначні наукові українські сили, та на окремих осіб. Ця боротьба була вже раніш та продовжується пізніше, набираючи різних форм ³⁾. В справі одноденного перепису потрібно відзначити ще працю самого Зібера «Матеріали для наблюденія надъ общественно-экономическою жизнью русскаго народа» ⁴⁾.

¹⁾ Протокол від 3/X—1875 р.

²⁾ Тон та характеристика Зібера в статті виявляє великий полемічний запал автора: «Брошюрка этого господина отличается отъ дѣльнаго возраженія г. Новицкаго такъ же, какъ мишура отъ золота и если мы рѣшаемся отвѣчать на нее, то лишь изъ желанія доказать юго-западному отдѣлу географическаго общества, что въ другой разъ ему слѣдуетъ стараться избавить себя отъ услугъ подобныхъ субъектовъ и получение помнитъ басню «Пустынникъ и медвѣдь». Оцій охороні автор присвячує свої рядки.

³⁾ Про Київський перепис 2 березня 1874 р. є стаття С. Шамрая (Зб. «Кнів та його околиця» К. 1926 с. 252—284), у якій автор зібрав чимало дрібних відомостей що-до переведення самого перепису, звернув також увагу на освітлення окремих епізодів перепису, але на жаль в статті не використана вся література з приводу перепису. Автор не знає дуже важливої праці Зібера («Знаніє», 1876 р. № 3—4); також мало відома йому позиція «Кієвлянина» в укр. справі (ст. 381) — тут швидше можна погодитися з гадкою В. Щербини, а не автора, та інше. Тому до праці потрібно внести корективи.

⁴⁾ «Знаніє», 1876, март, ст. 30—82, апр., 1—78; праця має мотто «non multum, sed multa».

Праця складається з VI глав; в ній порівнюються матеріали Київського перепису з петербурзьким 1869 р. В першій главі автор окреслив свої завдання так: «Настоящая статья имѣетъ цѣлью представить сравнительную картину важнѣйшихъ общественно-экономическихъ явленій Кіева и Петербурга, насколько это дозволяютъ упомянутыя въ заголовкѣ статьи статистическія изданія» ¹⁾. В першій главі автор освітлює питання з населенням; друга, третя, четверта, п'ята розглядає питання з заняттями, промислами та взагалі засобами існування мешканців у Києві; в шостій главі автор спиняється головним чином на будівлях, короткими зауваженнями авторовими загального характеру кінчається стаття. Стаття М. Зібера цікава тому, що написана особою, що була тоді на висоті вимог тодішнього знання; цікава також для історії Києва, оскільки вона написана сучасником, і тому для вивчення Києва 2 половини XIX ст. дуже важлива.

Ця праця М. І. Зібера вже вийшла в світ, коли становище його змінилося.

Йому в 1875 р. довелося лишити Київський університет слідом за Драгомановим, а в 1875 р. залишити Київ, виїхавши за кордон на кілька тижнів раніш Драгоманова. Причини від'їзду в відомій літературі освітлюються неоднаково. Павлик підкреслює, що Зібер покинув університет та виїхав за кордон, «маніфестуючи свою солідарність з Драгомановим» ²⁾. Це підкреслює Русов ³⁾, визнають Л. Клейнборт ⁴⁾, Д. Заславський ⁵⁾.

М. Слабченко зв'язує його від'їзд з важкими соціальними умовами. «Выезд его не представлял собою нарочитого протеста по поводу изгнания Драгоманова, но высылка последнего показала невозможность вести даже чисто культурную работу» ⁶⁾. Висловлюється також погляд, що Драгоманову та Зіберові запропонували подати прохання про відставку; коли вони відмовилися, їх звільнили «по 3 пункту» ⁷⁾.

Ці погляди окремих дослідників будуть остаточно розв'язані, коли пощастить освітлити це питання архівними матеріалами м. Києва та Ленінграду. В них є спільне одне — це погіршення суспільних умов — наступ реакції на нові парости життя.

В травні 1876 р. був підписаний Олександром II т. зв. Емський акт. Заборонялися українські видання, вистави, концерти, касувався Київський відділ географічного товариства, який, як відомо, виявив чималу наукову діяльність, заборонено було перебувати по українських губернях та столицях Драгоманову та Чубинському та инш. ⁸⁾.

¹⁾ «Знання» 1876, март, ст. 31—32. ²⁾ М. Грушевський, *ibid*, ст. 14, примітка. ³⁾ «Былое», 1907, VI. ⁴⁾ «Н. И. Зибер», ст. 15. ⁵⁾ «М. П. Драгоманов», ст. 71. ⁶⁾ М. Слабченко, Передмова до «Очерков перв. эконом. культуры» Зибера, ст. IX. ⁷⁾ А. Корнилов, «Курсъ русской истории», т. III, ст. 194 (М. 1914). ⁸⁾ М. Грушевський, «Ганебний пам'яті», «Україна», 1926, № 4. 46—51. М. Яворський, Емський акт 1876 р., «Прапор марксизму» № 1, X, 1927, ст. 115—144. М. Драгоманов, «Автобіографія», К. 1917, ст. 37—38.

Діяльність М. І. Зібера у Києві має визначне значіння для вивчення ідеологічних течій на Україні. В нашій невеличкій студії, що оце їй присвячена, ми освітили низку явищ, які яскраво підкреслили, що М. І. Зібер працював у Києві, перебуваючи в найближчому контакті з Українцями і особливо з лівими угрупованнями їх. Дальші студії для вивчення історії революційного руху на Україні 2 половини ХІХ ст., по кращому упорядкуванню архівних матеріалів, доповнять наші відомості, але в них залишиться все-ж існування цього контакту в роботі Зібера з лівими українськими угрупованнями. У Київ і, можна сказати, народився український соціалістичний гурток, у якому діяльну участь брали, крім Зібера, М. Драгоманов, С. Подолинський до свого від'їзду та інші; цей гурток пізніше поширив свою діяльність у Женеві. З цим гуртком зв'язується нова течія, представники якої розпочинають боротьбу з народницькою ідеологією, бо нові економічні умови утворили нові суспільні відносини. В утворенню цієї нової, соціалістичної течії, завдяки якій поглибилося вивчення соціальних явищ, надання відповідної ваги економічним чинникам, М. Зібер має перше місце. За наукову та громадську діяльність його можна цілком справедливо вважати за основоположника українського марксизму.
